

The Role of "Grammatically Incongruous Combinations" in Dehkhoda's *Charand Parand*.

Mahmoud Mehravaran*

Mohammad Hossein Rawan Bakhsh**

Abstract

Beyond its political and social consequences, the Constitutional Era marked a decisive turning point in the simplification of Persian prose. The press of the period—particularly *Sur-e Esrafil* and its satirical column *Charand Parand*—played a central role in this transformation. This article examines the function of what may be termed grammatically incongruous combinations in Dehkhoda's writings in *Charand Parand*. These satirical pieces display extensive linguistic innovation; among their most striking features is the deliberate use of morphosyntactically or semantically deviant constructions. Although these combinations violate the norms of standard Persian, Dehkhoda employs them purposefully to sharpen the text's humor, irony, and social critique. By presenting and analyzing examples of such deviations, this study demonstrates how these forms, often rooted in colloquial speech, become effective instruments for political and social satire. Through disrupting conventional linguistic logic, they create surprise, provoke laughter, and invite reflection. The article further argues that Dehkhoda's inventive use of these combinations contributed to the broader movement toward simpler and more

* Professor of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities,
University of Qom, Qom, Iran (Corresponding Author), m.mehravaran@qom.ac.ir

** PhD in Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom,
Iran, mh_ravanbakhsh@yahoo.com

Date received: 29/04/2025, Date of acceptance: 06/10/2025

speech-like prose, thus playing a transformative role in the development of modern Persian writing.

Keywords: Dehkhoda, *Charand Parand*, grammatically incongruous combinations, satirical language, norm deviation, syntactic structure.

Introduction

The early stage of the transformation of Persian prose before the modern era can be traced back to the reign of Nasser al-Din Shah Qajar. The appearance of shorter sentences and the adoption of everyday vernacular laid the groundwork for simplified prose during the late Qajar period and the Constitutional Movement. The role of newspapers, especially their tendency towards simplistic writing, is very significant in this regard. One of the most influential sections of that newspaper was the "Cherand Parand" column. During the Constitutional Era, Ali Akbar Dehkhoda, with his sharp vision and creative language, used this tool to criticize the political, religious, and social structures of his time. One of the prominent features of Dehkhoda's satire is the use of grammatical and semantic incongruities that make the reader laugh and think.

Materials & Method

The research method in this article is qualitative, and by providing evidence and examples of grammatically incorrect combinations, their function and importance in creating humor and in the prevalence of simple writing have been examined and analyzed. The reasons and context for using these combinations have also been analyzed.

Grammatically Incongruous Constructions

A grammatically incongruous construction is a linguistic structure in which the combination of words and sentences is morphologically, syntactically, or semantically incompatible with the rules of the standard language.

Grammatically incorrect combinations are considered unacceptable or unnatural combinations because they may be contrary to the morphological rules of construction, or the syntactic relationship of the parts of the combination may be inconsistent with grammatical rules, or the presence of words and combinations in the construction of the sentence may be semantically contrary to the rules of collocation.

Discussion & Result

Some incongruous constructions in Charand Parand:

One of Dehkhoda's most notable stylistic techniques is the deliberate use of grammatically incongruous combinations. The first time Dehkhoda used such combinations in Charand Parand was in the second issue of Sur-e-Srafil, in a text published under the name "Kharmages", in which the era of ancient Iran and the time of the historical wars between Iran and Greece are described, and under this pretext, the situation in Iran during the Qajar era is alluded to:

In that text, the combinations "Molus-ul-Mulk", "Chomaq-ul-Shari'ah", "Park-ul-Shari'ah", "Kaleske-ul-Islam", "Mez-u-Sandali-ul-Mazhab" and "Asab-ul-Rus-il-Din" are some of incongruous combinations. "Mujahideen fi sabil al-chopuq," "saheb al-qilij" (owner of the sword), and "malk al-tofang" are other examples of these combinations in the Charand Parand language. Most of these constructions parody Qajar era aristocratic titles. Understanding these historical patterns clarifies both their structure and their satirical function.

Contradictory and semantically incongruous adjectives:

"Now I address to all my zealous opium-addict Muslim brothers... My zealous opium-addict Muslim brothers! Of course, you know that man is a small universe and bears a complete resemblance to the great universe..." (Dehkhoda, 2001: 21). Here two adjectives that would never naturally appear together, "zealous" and "opium-addict" form a humorous yet biting contrast.

Humorous similes and absurd comparisons:

"So, see how, with the right strategy, any habit can be broken. Now, a hospital that was used to eleven people broke the habit without falling ill. Why? Because it, too, is also part of the larger universe, and like humans, who are part of the smaller universe, it can be made to break its habits" (Dehkhoda, 2001: 22). Dehkhoda, using very simple and colloquial language, transforms a complex process into a funny (comic) and humorous allegory. Comparing the hospital to a human being (the small and large universe) in the form of colloquial language creates a sarcastic atmosphere that also has a critical aspect: the pathological system of society, with its own "in its own opinion correct" strategy, breaks habits, even if they are illogical.

Conflict of values and satirical critique:

In the sentence: "I would never say that the noblest of creatures could fall below animals and plants; I would never say that donkeys and cows should have chiefs and elders, that beets and carrots should have leaders and representatives, while we, the

noblest of creatures, should be muzzled and subdued” (ibid.: 137), Dehkhoda uses ironic negation (which is actually an affirmation) to compare a corrupt and oppressive social system with the world of animals and plants. This contrast, despite its appearance, is very stinging: that is, the status of humans in authoritarian systems is even lower than that of donkeys and beetles.

Conclusion

The findings show that Dehkhoda was not the inventor of such incongruous constructions; similar forms already existed in colloquial Persian. His contribution lies in introducing them into literary prose and formalizing their use in written satire. The prevalence of these constructions in *Charand Parand* demonstrates Dehkhoda's significant role in normalizing linguistic deviation in modern Persian writing. These constructions not only produce humor but also serve as conceptual tools that challenge norms, reveal social contradictions, and prompt critical reflection. Dehkhoda's humor is far from superficial. Through semantic contrasts, contradictory descriptors, caricature-like portrayals, and inventive analogies, he transforms language into a powerful instrument for social criticism and public awareness.

Bibliography

- Ardalani, Ejlal (1990), *Persian Prose Periods in the Constitutional Era*, Sanandaj: Kurdish Research Institute, Zhiar Publishing House.
- Arianpour, Yahya (2008), *From Saba to Nima*, Tehran: Zavar.
- Aslani (Hamedan), Mohammad Reza (2006), *Dictionary of Humorous Vocabulary and Terms*, Tehran: Karvan.
- Bamdad, Mehdi (1992), *Biography of Iranian Men*, Tehran: Zavvar.
- Barjaste, Sahar et al. (1994), *Health and Beauty in the Qajar Era*, translated by Masoud Kasiri, Tehran: Amir Kabir.
- Bayzaei, Bahram (1390), *Drama in Iran*, Tehran: Rowshangaran, & Motaleat e zanan.
- Balaley, Christophe and Michel Couy-Pers (1987), *The Sources of the Persian Short Story*, translated by Ahmad Karimi Hakak, Tehran: Papyrus.
- Dehkhoda, Ali Akbar (2000), *Charand Parand*, Tehran: Attar.
- Encyclopedia of Iranian People's Culture (2012), Volume 2. Tehran: Great Islamic Encyclopedia Publications.
- Hoshyar, Houshang (2005). Satire, from Dehkhoda to... still Dehkhoda; Interview with Omran Salahi. *Azma Magazine*, Issue 36, July 2005, pp. 21-25.
- Kamshad, Hassan (2003), *Modern Persian Prose*, Sabzevar: Ajand Publishing.

205 Abstract

- Malekpour, Jamshid (2006), *Dramatic Literature in Iran, Volume One: The First Attempts to the Qajar Period*, Tehran: Toos.
- Mirabedini, Hassan (2004), *One Hundred Years of Iranian Storytelling, Volume 1*, Tehran: Cheshme.
- Mojabi, Javad. (2016), *History of Iranian Literary Humor*, Tehran: Sales Publishing.
- Momeni, Baqer (1978), *Karim Shirei Theater*, Tehran: Sepide.
- Nafisi, Saeed (1951), *Masterpieces of Contemporary Persian Prose*, Tehran: Kanoon e Marefat.
- Salimi Mazinani, Ali (2009), *Dictionary of Titles in Contemporary History of Iran*, Tehran: Yar e Ashena.
- Shahri, Jaafar (2008), *Social History of Tehran in the Thirteenth Century, Volume 3*, Tehran: Ismailiyan.
- Shamloo, Ahmad (2006), *Ketab e Kooche (The Book of the Street) Volume 7: The Letter P*, Tehran: Maziar .
- Tonderkia, Shams al-Din (2006), *Second Look: Another Narrative of the Life and Thoughts of Sheikh Fazlullah Nouri*, Edited by Mojtaba Shakuri, Qom: Aql e Sorkh.
- Yousefi, Gholamhosein (1990), *A Visit to Writers, Volume 2*, Tehran: Scientific and Cultural.

Articles

- Bazargan, Mohammad Navid and Ali Gholami (2011), "A Study of the Characteristics of Dehkhoda's Journalistic Prose", *Journal of Culture and Literature*, 7th Year, No. 11, pp. 346-366.
- Birjandi, Saeede and Reza Shajari, Alireza Fouladi, Amirhossein Rasoulnia (1400). "Typology of stereotyped utterances in Dehkhoda's "Charand Parand", *Linguistic Research*, No. 6 (66th issue), pp. 271-298.
- Brown, Edward (1937), *Literary History of Iran*, translated by Rashid Yasemi, [no publisher].
- Dabirsiyaghi, Mohammad (1979), *Dehkhoda Articles, Volume 1*, Tehran: Tirajeh Publications.
- Doroudian, Valiallah (2008), "The Language of the Alley in the Grass and Birds of Dehkhoda", *Thought and Art*, Volume 10, No. 13 and 14, pp. 103-113.
- Parsansab, Mohammad (2014), "Dehkhoda Folklore, an Inevitable Necessity", *Literary Research*, Year 11, Issue 46, pp. 29-46

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» در چرند پرند دهخدا

محمود مهرآوران*

محمدحسین روان بخش**

چکیده

دوره مشروطه علاوه بر تأثیر سیاسی و اجتماعی در تاریخ ایران، از نظر ساده‌نویسی در نثر فارسی و متون ادبی نیز دوره‌ای مهم است و مطبوعات آن دوره به‌ویژه روزنامه‌ صور اسرافیل و ستون طنز آن به نام «چرند پرند» از عوامل مؤثر در تحول نثر فارسی در دوره معاصر بوده است. موضوع این مقاله، بررسی و تحلیل نقش ترکیب‌های ناساز دستوری در نوشته‌های دهخدا در مجموعه «چرند پرند» در روزنامه صور اسرافیل است. نوشته‌های طنز چرند پرند سرشار از نوآوری‌های زبانی است که یکی از جلوه‌های برجسته آن، استفاده از ترکیب‌های ناساز دستوری است. ترکیب‌های ناساز دستوری، ساختارهایی هستند که از نظر صرفی، نحوی یا معنایی با قواعد زبان معیار ناسازند اما در قالب طنز، به شیوه‌ای خلاقانه به کار می‌روند تا جنبه‌های انتقادی، کنایه‌آمیز و هجوآلود اثر را تقویت کنند. در این نوشتار، نمونه‌هایی از این ترکیبات که از نظر صرفی، نحوی یا معنایی یا از چند نظر با زبان معیار ناسازند ارائه و تحلیل می‌شود. این مقاله نشان می‌دهد که چگونه این ناسازی‌های زبانی که خود جلوه‌ای از زبان عامیانه است، می‌توانند به ابزاری مؤثر در بیان طنز اجتماعی و سیاسی تبدیل شوند. این ترکیب‌ها، با ایجاد گسست در منطق زبانی رایج، موجب غافلگیری ذهنی مخاطب و در نتیجه خنده یا تأمل می‌شوند. همچنین کاربرد این ترکیب‌ها روشی در ساده‌نویسی و شیوه‌ای بود که زبان نوشتاری را به گفتاری نزدیک کرد و از عوامل تحول آفرین در نثر فارسی پیش از دوره کنونی بود.

* استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم ایران (نویسنده مسئول)،
Mehrvan72m@gmail.com

** دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران،
mh_ravanbakhsh@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴

کلیدواژه‌ها: دهخدا، چرند پرند، ترکیب ناساز دستوری، زبان طنز، هنجارگریزی، ساختار نحوی.

۱. مقدمه

آغاز تحول نثر فارسی پیش از عصر حاضر به دوره ناصرالدین شاه قاجار بازمی‌گردد. جمله‌های کوتاه و استفاده از زبان مردم کوچه و بازار طلیعه ساده‌نویسی در نثر فارسی در اواخر دوره قاجار و جنبش مشروطه بود. نقش روزنامه‌ها به‌ویژه گرایش به ساده‌نویسی در این زمینه بسیار چشمگیر است. در آن اوضاع، روزنامه صور/سرافیل در رواج ساده‌نویسی نقشی مؤثر داشت. اهمیت صور اسرافیل بیشتر از دو نظر بود: یکی انتقاد از اوضاع سیاسی و اجتماعی و حاکمیت زمان خود و دیگر رواج و رونق نثر ساده، روان و سرشار از طنز و نقد و زبان محاوره‌ای مردم عادی. یکی از قسمت‌های اثرگذار آن روزنامه، ستون چرند پرند بود. مجموع نوشته‌های دهخدا در این ستون امروزه به شکل یک کتاب جداگانه و با نام چرند و پرند و در مواردی با عنوان چرند پرند چاپ می‌شود. در متن اصلی روزنامه صور/سرافیل عنوان چرند پرند بدون واو عطف آمده و ما نیز همان عنوان را در این مقاله انتخاب کرده‌ایم.

درباره اهمیت چرند پرند بسیار سخن گفته شده است. نوشته‌های علی‌اکبر دهخدا در این ستون روزنامه صور/سرافیل، اگرچه استمرار چندانی نداشت^۱ اما بسیار از آن تجلیل شده است. چرند پرند نخستین و بهترین نمونه طنز مطبوعاتی در ایران است. این نوشته‌ها را «نوعی تجدد در هجو و انتقاد فارسی» دانسته‌اند (براون، ۱۳۲۹: ۳۳۵-۳۳۷) و «در این وادی، نه تنها فضل تقدم از آن دهخدا است، که او تقدم فضل هم دارد و طنزهایش بهترین نمونه طنزنویسی (و بالاخص طنز سیاسی) تا امروز است» (میرعابدینی، ۱۳۸۳: ۸۱). همچنین این ستون، پیشگامی برای داستان‌نویسی مدرن در ایران به‌شمار می‌رود. کریستف بالایی،^۲ که متن از چرند پرند را به عنوان اولین نمونه‌های داستان فارسی تحلیل کرده است (رک: بالایی، ۱۳۶۶: ۸۱-۱۲۴) و عمران صلاحی بر تاثیرگذاری این نوشته‌ها بر آثار جمالزاده، هدایت و چوبک تاکید دارد (هوشیار، ۱۳۸۴: ۲۲-۲۳) اما آنچه بیش از طنزنویسی و داستان‌نویسی، چرند پرند را مورد توجه منتقدان ادبی قرار داده، این است که این ستون مطبوعاتی راه‌گشای مسیری بود که به تغییری اساسی در نثر ادبی ایران یعنی ساده‌نویسی و نزدیک شدن به زبان عامه منجر شد: «گرایش صوراسرافیل به زبان زنده و

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۰۹

مانوس مردم و ترک تکلف و به قلم آوردن لغات و ترکیبات عامیانه ... از عواملی بود که سبک نثر فارسی را دگرگون کرد» (یوسفی، ۱۳۷۰: ۱۵۳). به نظر پرویز ناتل خانلری نیز، دهخدا در چرند پرند پیش از جمال‌زاده زبان عامیانه را در ادبیات فارسی عرضه کرده و به آن حیثیت و اعتبار ادبی بخشیده است (بالایی، ۱۳۶۶: ۷۱).

طنز، ابزاری قوی برای نشان دادن کاستی‌ها، ناهنجاری‌ها و زشتی‌های یک جامعه و بیان نارضایتی‌های اجتماعی و سیاسی است و در ادبیات فارسی، همواره ابزاری برای بیان غیرمستقیم حقیقت و نقد قدرت بوده است. زبان طنز، در بسیاری از موارد، از هنجارهای معمول زبان معیار فاصله می‌گیرد تا مفاهیم را به گونه‌ای اغراق‌آمیز، خنده‌دار یا انتقادی بیان کند. طنزنویسان، با بهره‌گیری از ظرفیت‌های زبان، آن را به ابزاری برای نقد، شوخی و گاه تمسخر تبدیل می‌کنند. طنزنویسی گونه‌ای فن و مهارت است و به شیوه‌های گوناگون می‌توان طنز نوشت.

در دوران مشروطه، علی‌اکبر دهخدا با نگاهی تیزبین و زبانی خلاق، از این ابزار بهره گرفت تا به نقد ساختارهای سیاسی، دینی، و اجتماعی زمانه خود بپردازد. یکی از ویژگی‌های برجسته طنز دهخدا، بهره‌گیری از عناصر ناساز دستوری و معنایی است که خواننده را به خنده و تفکر وامی‌دارد. متن‌های دهخدا از جمله نمونه‌های برجسته طنز سیاسی-اجتماعی مشروطه هستند که در قالب نثر انتقادی با بهره‌گیری از عناصر ناساز دستوری، طنز موقعیت، کنایه و نام‌گذاری‌های نامتعارف، تصویری تند و گزنده از وضع موجود ارائه می‌دهند. این ترکیب‌ها، با ایجاد گسست در منطق زبانی رایج، موجب غافلگیری ذهنی مخاطب و در نتیجه خنده یا تأمل می‌شوند. علی‌اکبر دهخدا، با آگاهی از این ظرفیت، در نوشته‌های چرند پرند به گونه‌ای خلاقانه از این ترکیب‌ها بهره گرفته است. در نوشته‌های طنز چرند پرند، چنین ترکیب‌هایی کارکردهای مهمی در ایجاد لحن انتقادی و طنزآمیز دارند. پژوهش حاضر بر آن است که با تحلیل این ترکیب‌ها، به بررسی کارکردهای زبانی و معنایی آن‌ها در بافت طنز بپردازد.

تا پیش از دهخدا استفاده از این ترکیب‌ها در نوشته‌های ادبی جایز نبود و با این وصف، این سوال‌ها شکل می‌گیرد که:

۱. چگونه این ترکیب‌ها شکل گرفته است؟ ۲. سابقه این گونه ترکیب‌ها در زبان فارسی عصر مشروطه به کجا برمی‌گردد؟ ۳. هدف از کاربرد این ترکیب‌ها چه بوده است؟
- این پژوهش در پی پاسخگویی به این سوالات بوده است.

در زمان بررسی برای پیدا کردن پاسخ این سوال‌ها به نکته دیگری هم برخوردیم که بخشی از این مقاله به آن اختصاص دارد: این که یکی از این قبیل ترکیب‌ها در چاپ اصلی آن در روزنامه صوراسرافیل به صورتی «نادرست» یا «ناخوانا» حروف چینی شده است اما در چاپ‌های بعدی چرند پرند که چند دهه بعد به صورت کتاب منتشر شده، به شکل ترکیب ناساز دستوری تصحیح شده است. جای ابهام است که دهخدا چه چیزی را منظور داشته است. در بررسی برای رفع این ابهام سوال نیز به نتایجی قابل توجه برخوردیم که حائز اهمیت است.

۲. پیشینه پژوهش

درباره شخصیت، نقش اجتماعی و نوشته‌های دهخدا مطالبی فراوان نوشته شده است. معمولاً هر کتاب یا مقاله‌ای که به‌ویژه به نثر فارسی این دوره و نیز روزنامه‌نگاری و سیاست در جنبش مشروطه می‌پردازد از دهخدا نیز نام می‌برد و نقش او را بازگو می‌کند. اما در این نوشتار پژوهش‌های مربوط به زبان و طنز او در نظر گرفته می‌شود. درباره طنز و نیز استفاده دهخدا از زبان و فرهنگ عامه در چرند پرند پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. از جمله پارسانسب (۱۳۹۳) در مقاله پژوهشی «عامیانه‌نگاری دهخدا، ضرورتی ناگزیر» به تبیین انواع استفاده‌های دهخدا از فرهنگ عامیانه پرداخته است. درودیان (۱۳۸۷) نیز در مقاله «زبان کوچه در چرند پرند دهخدا» فهرستی را از اصطلاحات و ترکیب‌هایی که دهخدا از زبان مردم کوچه و بازار گرفته و در چرند پرند آورده، به دست داده است. سعیده بیرجندی و نویسندگان همکارش (۱۴۰۰) در مقاله پژوهشی «گونه شناسی گفتارهای قالبی در چرند پرند دهخدا» به بازشناسی گونه‌های قالبی شده (به عنوان بخشی از زبان محاوره) در چرند پرند دهخدا پرداخته‌اند. بازرگان و غلامی (۱۳۹۰)، در مقاله «بررسی ویژگی‌های نثر روزنامه‌نگاری دهخدا» به بررسی سبک نثر دهخدا در روزنامه‌نگاری و گونه‌های زبانی به کار رفته در چرند پرند پرداخته‌اند. مجابی نیز (۱۳۸۰) در کتاب *تاریخ طنز ادبی ایران*، استفاده از زبان هنجارگریز را ویژگی مهم طنزنویسان مشروطه برشمرده است.

با این حال، موضوع مقاله حاضر تازگی دارد و بررسی دقیق نقش ترکیب‌های ناساز دستوری در نوشته‌های چرند پرند دهخدا، نیازمند پژوهش و تحلیل است. آنچه این پژوهش بر آن تاکید دارد استفاده دهخدا از «ترکیب‌های ناساز دستوری» به عنوان

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۱۱

ترکیب‌هایی رایج در زبان عامه و غیرمعمول در نثر ادبی و کارکرد آن در زبان طنز و ابزاری برای ساده‌نویسی است.

۳. روش پژوهش

روش پژوهش در این نوشتار کیفی است و در آن با ارائه شواهد و نمونه‌هایی از ترکیب‌های ناساز دستوری کارکرد و اهمیت آن‌ها در ساخت طنز و نیز در رواج ساده‌نویسی بررسی و تحلیل شده است. همچنین به تحلیل چرایی و زمینه استفاده از این ترکیب‌ها نیز پرداخته شده است.

۴. بحث اصلی

۱.۴ ترکیب ناساز دستوری

ترکیب ناساز دستوری، ساختی زبانی است که در آن، ترکیب واژه‌ها و جمله‌ها از نظر صرفی، نحوی یا معنایی با قواعد زبان معیار سازگار نیست. در زبان معیار، واژه‌ها، ترکیب‌ها (اضافی و وصفی) و جمله‌ها، هماهنگ با قوانین گوناگون زبان ساخته می‌شوند اما ترکیب‌های ناساز دستوری، ترکیب‌هایی غیرقابل قبول یا غیرطبیعی تلقی می‌شوند؛ زیرا ممکن است مخالف با قواعد صرفی ساخته شده باشند یا ارتباط نحوی بیت اجزای ترکیب با قواعد دستوری ناساز باشد یا حضور واژه‌ها و ترکیب‌ها در ساخت جمله از نظر معنایی خلاف قواعد همنشینی باشند. در این مقاله، ترکیب‌های اضافی و وصفی و نیز جمله‌هایی که در ترکیب آن، عناصر همنشین مخالف با قواعد معنایی یا کاربردی زبان هستند، بررسی و تحلیل می‌شود. در زبان طنز، همین ناسازی عامدانه موجب برانگیختن خنده یا تأمل در مخاطب می‌شود. این ترکیب‌ها معمولاً هنجارگریز است و به عنوان ابزار بیانی برای ایجاد طنز، تمسخر، کنایه، هجو یا انتقاد به کار می‌رود. ترکیب‌هایی اضافی مثل «چماق الشریعه» اگرچه از کلمات فارسی (و گاه کلماتی از زبان‌های اروپایی که وارد زبان فارسی شده) بهره می‌گیرد اما به قاعده زبان عربی ساخته شده است و بر سر مضاف‌الیه «الف و لام» آمده است. بهره‌گیری از چنین ترکیب‌هایی، گونه‌ای از واژه‌گزینی برای آفرینش متنی تأثیرگذار است؛

مقاله‌های چرند پرند با زبان محاوره‌ای زنده و پویایی نوشته می‌شد. نویسندگان در آن با بهره‌گیری از طنزی استادانه و واژه‌گزینی درخور توجهی به کالبد نثر فارسی روح تازه‌ای دمید و بار دیگر نشان داد چگونه نویسندگان ورزیده و هنرمند می‌توانند از توانایی‌های این زبان فنی و انعطاف‌پذیر بهره بگیرند (کامشاد، ۱۳۸۲: ۱۰۷).

۲.۴ ترکیب‌های ناساز دستوری چرند پرند

در سبک طنز چرند پرند، دهخدا با بهره‌گیری از انواع شگردهای زبانی، ناهنجاری‌های اجتماعی و سیاسی روزگار خود را به نقد می‌کشد. یکی از مهم‌ترین شگردهای زبانی او، استفاده‌ی عامدانه از ترکیب‌های ناساز دستوری است. این ترکیب‌ها که از منظر زبان معیار نادرست و گاه حتی بی‌معنا به نظر می‌رسند، در فضای طنز دهخدا به ابزاری برای برجسته‌سازی، آشنایی‌زدایی و حتی هجو تبدیل می‌شوند. این ترکیب‌ها یا از نظر صرفی یا نحوی یا معنایی یا از دو و یا از هر سه نظر با زبان معیار ناسازند. نخستین بار که دهخدا در چرند پرند از این گونه ترکیب‌ها استفاده کرد، در شماره دوم صوراسرافیل و در متنی است که با امضای «خرمگس» منتشر شده است و در آن، دوران ایران باستان و زمان جنگ‌های تاریخی ایران و یونان توصیف شده و به این بهانه، تعریضی به وضعیت ایران در روزگار قاجار شده است:

۱.۲.۴ ترکیب‌های اضافی

در قدیم‌الایام، در دنیا یک دولت ایران بود. در همسایگی ایران هم دولت یونان بود. دولت ایران آن وقت دماغش پر باد بود؛ از خودش خیلی راضی بود؛ یعنی بی‌ادبی می‌شود، لوله‌نگش خیلی آب می‌گرفت و کباده ملک‌الملوکی دنیا را می‌کشید. بلی، آن وقت در ایران معشوق‌السلطنه، محبوب‌الدوله، عزیزالایاله، خوشگل‌خلوت، قشنگ‌حضور، ملوس‌الملک نبود. در قصرها سرسره نساخته بودند. ملاهای آن وقت چماق‌الشریعه، حاجب‌الشریعه و پارک‌الشریعه نداشتند. خلاصه آن وقت کالسکه‌الاسلام، میز و صندلی‌المذهب و اسب روسی‌الدین وجود نداشت. خوش آن روزها! واقعا که درست عهد پادشاه وزوزک بود (دهخدا، ۱۳۸۰: ۲۳).

در این میان ترکیب‌های «ملوس‌الملک»، «چماق‌الشریعه»، «پارک‌الشریعه»، «کالسکه‌الاسلام»، «میز و صندلی‌المذهب» و «اسب روسی‌الدین» ترکیب‌های ناساز دستوری هستند که از آن‌ها در کنار ترکیب‌های دیگری - که همگی ساختی طنزآمیز و هجوگونه از

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۱۳

القاب معمول آن دوره دارند - استفاده شده است. منظور از سازگاری دستوری، ساختن ترکیب با واژه‌های متناسب است؛ یعنی در ترکیبات وصفی یا اضافی اگر دو واژه عربی باشند می‌توان ال و لام را بر سر مضاف الیه یا صفت آورد و اگر نباشند طبق قواعد زبانی نمی‌توان چنین کرد اما دهخدا به دلائل بلاغی و ساخت ترکیبی طنزآمیز، هنجارگریزی کرده و چنین ترکیب‌هایی را ساخته یا به کار برده است.

دهخدا در چرند پرند شماره ۲۷ صور/سرافیل و در مطلبی با عنوان «بقیه سالنامه» در بیان اوضاع مملکت در آن سال از این نوع ترکیب‌ها برای توصیف شخصیت‌ها استفاده می‌کند:

... عنایت با چند نفر دیگر در غزوه توپخانه به دست مجاهدین فی سبیل‌الچقیق و هفده نفر در عروسی بلقیس تکیه دولت و دوازده نفر در روز ترکیدن شرانپل قورخانه به دست غلام‌های... صاحب‌القلیج و مالک‌التفنگ مولانا القدور امیربهادر جنگ به اجل خدایی مردند (دهخدا، ۱۳۸۰: ۱۴۷).

«مجاهدین فی سبیل‌الچقیق»، «صاحب‌القلیج» (صاحب شمشیر) و «مالک‌التفنگ» نمونه‌های دیگری از این ترکیب‌های ناساز دستوری در چرند پرند هستند.

همان‌طورکه مشاهده می‌شود عموم این ترکیب‌ها شباهت به القاب قاجاری دارد و بر اساس الگوی آن‌ها ساخته شده است. همین امر می‌تواند راهنمای ما در شناخت چرایی و چگونگی رواج آن‌ها و راهنمایی برای یافتن زمینه‌های استفاده از این ترکیب‌های ناساز و طنزآمیز باشد. بنابراین القاب قاجاری، زمینه‌ای تاریخی برای رواج این گونه از القاب بوده است.

اعطای القاب در دوره قاجار و بخصوص در زمان ناصرالدین شاه چنان بدون حساب و کتاب و بیش از اندازه بود که تعداد صاحبان لقب از آمار خارج شده بودند و این به معنای از بین رفتن ارزش معنوی القاب بود. ایرج افشار در یادداشتی درباره کتاب *القاب رجال دوره قاجاریه* نوشته کریم سلیمانی می‌نویسد: «سلیمانی در این کتاب ۱۵۵۵ لقب مربوط به ۱۲۳۹ شخص را آورده است. این تعداد به تصور من یک‌صدم از القابی نیست که در عصر قاجاریه مرسوم بوده است» (سلیمی مزینانی، ۱۳۸۹: ب).

مضحکه اعطا یا به عبارت بهتر فروش این عناوین و القاب چنان بود که دیگر این القاب حتی برای شاه هم چندان ارزشی نداشت و فقط منبع درآمدی برای او بود! دیده شده که شخص ناصرالدین شاه در بالای عکس محمد مهدی خان اعتضادالدوله با خط خودش

نوشته «اعتضادالدوله گه» (بامداد ۱۳۷۱، ج ۴: ۱۲) و در بالای عکس حمزه میرزا حشمت‌الدوله نوشته «حشمت‌الدوله نجس» (همان، ج ۱: ۴۶۶). به دلیل همین بی‌ارزشی و بازیچه شدن اعطای لقب، ناصرالدین شاه چندین بار تصمیم گرفت که دیگر به مردم، بیهوده لقب ندهد اما بعد به واسطه طمع و پیش‌کشی (رشوه) و ... از تصمیم خود منصرف شد (همان، ج ۱: ۱۸۵).

معلوم است که وقتی شخص شاه چنین برخوردی با القاب دارد، نظر مردم چگونه می‌تواند باشد. در میان متون برجای مانده از آن دوره، خوشبختانه متنی بازنویسی شده از یک «تقلید» یا «بقال‌بازی»^۴ مانده که نشان می‌دهد انتقاد به افزایش بی‌رویه و بدون حساب القاب قاجاری منجر به «ساخت ترکیب‌های دستوری ناساز» برای هجو آن شده و این قبیل ترکیب‌ها از آن زمان در میان مردم رواج پیدا کرده است.

نمایش‌نامه «بقال‌بازی در حضور» یا «شرحی از بدبختی اهالی ایران ...» اولین بار در مجله هولیوود به همت «امیر معز» به چاپ رسید که به دلیل توقف انتشار این مجله، متن مذکور ناقص ماند. این نمایش‌نامه همچنین به ضمیمه کتاب بنیاد نمایش در ایران ابوالقاسم جنتی عطایی هم چاپ شده که وی عنوان کرده احتمالاً نویسنده نمایشنامه میرزا ملکم خان است. دو نسخه خطی نیز از این نمایشنامه در «فرهنگستان علوم گرجستان» و «کتابخانه ملی تبریز» وجود دارد که در اولی نویسنده یکی از «دانشوران» عنوان شده و در دومی، «کریم شیرهای» نویسنده آن معرفی شده است! (ملک پور، ۱۳۸۵: ۲۸۰-۲۷۹) اما نویسنده/ز صبا تا نیما آن را نوشته «محمد حسن خان اعتمادالسلطنه» دانسته است (آرین پور، ۱۳۸۷: ۳۲۷).

در کتاب بنیاد نمایش در ایران عنوان شده که متن یاد شده درواقع ثبت یک نمایش کریم شیرهای است که توسط یک بیننده درباری و ظاهراً ناراضی، پس از تماشا با توضیح‌هایی شامل آنچه از صحنه به یاد داشته نوشته شده است و ابوالقاسم جنتی و پیش از او، سید علی نصر و امیر معز، با وجود حالت کاملاً گزارشی و روشن توضیحات این متن، متوجه نشده‌اند که بقال بازی مزبور، نویسنده نداشته و تنها ثبت یک بازی فی‌البداهه بازیگران است (بیضایی: ۱۳۹۰: ۱۶۶).

این نمایشنامه در پنج مجلس (پرده) نوشته شده و مشخص است که مجلس دوم و سوم از اصل نمایش بقال بازی که در حضور شاه توسط کریم شیرهای و دسته‌اش به اجرا درآمده گرفته شده و نویسنده حرف‌های خودش را هم در بین صحبت‌های مقلدان وارد کرده است (مومنی ۱۳۵۷: ۴۳).

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۱۵

در بخشی از مجلس سوم، که بازیگرانش کریم و اعضای گروهش با نام‌های چوردکی و ریشکی و ماستکی هستند، چوردکی نقش شاعری با نام میرزا یوشان‌خان را بازی می‌کند که لقبش «عقب‌الشعرا» است. وقتی کریم اعتراض می‌کند که چنین لقبی عجیب و غیرواقعی است، شاعر با او شرط می‌بندد که در دربار آن قدر لقب داده‌اند که لقبی نمانده است و از چنین لقب‌هایی استفاده می‌شود. او شروع به بیان لقب‌های مختلف می‌کند و شرط را می‌برد. در اینجا شاه از نمایش مشعوف می‌شود و جل تازی به کریم می‌دهد و او را به لقب «دوشاب‌الملک» مفتخر می‌کند!

بخشی از گفتگوی این دو تن در مجلس سوم به‌روشنی نشان‌دهنده انتقادی است که به وضعیت القاب اعطایی وجود داشته و باعث شده که در هجو آن، ترکیب‌های تمسخرآمیز و از جمله ترکیب‌های ناساز دستوری ساخته و پرداخته شود.

میرزا یوشان‌خان: محقق‌الملک، امین شورا، امین حضور، امین خلوت، امین لشکر، امین نظام، امین دیوان، نایب‌الوزاره، معین‌الوزاره، بدایع نگار، وقایع نگار، معین‌البکاء. کریم: عجب، ثم العجب! آی بابا، ای امان و مروت. آقا جان، دیگر معین‌البکاء کیست؟ میرزا یوشان‌خان: والله، من خودم هم خجالت می‌کشم. عرض می‌شود که این معین‌البکاء میرزا تقی تعزیه گردان است.

کریم: (دو دستی به سرش می‌زند): ای وای ای وای، کار لقب به این جا کشیده است؟! تف به ریش آن کس که دیگر آرزوی لقب کند.

میرزا یوشان‌خان: اگر بگویم نشان و حمایل سرهنگی دارد، چه خواهی گفت؟ کریم: می‌گویم خاک بر سر سرهنگ و سرتیپ‌ها که در این دولت به لقب و نشان افتخار دارند.

میرزا یوشان‌خان: این دو لقب را هم گوش بگیر و دیگر آزارت نمی‌کنم.

کریم: عجب گیر افتادم. خفه شو، بگو خلاصم کن.

میرزا یوشان‌خان: قن‌داق‌الملک.

کریم: حالا دیگر از دین دررفتم. مردکه ولم کن، به حق خدا خود را می‌کشم. قن‌داق‌الملک کدام است دیگر؟

میرزا یوشان‌خان: این قن‌داق‌الملک، پسر عزت‌الدوله است که سه روز است متولد شده است، هنوز اسم نگذاشته‌اند، چون لقب تعجیل داشت چاپاری آمده است.

کریم: خوب، آن یکی دیگر کدام است؟ گفتی دوتا است.

میرزایوشان‌خان: (از خجالت دست‌ها را به روی چشم‌ها گذاشته، می‌گوید) آن یکی، آن یکی، آن یکی مبرزالملک است، مبرزالملک.

کریم: چطور چطور! دولت با این همه گه‌کاری‌ها، یک مبرزالملک دارد؟! مردکه بگو غایط‌السلطنه، شاش‌الدوله ...» (مومنی، ۱۳۵۷: ۷۵-۷۶).

با توجه به این متن می‌توان با اطمینان گفت که در آن زمان چنین شوخی‌هایی با القاب در بین مردم هم رایج بوده است. درواقع در استفاده این قبیل ترکیب‌ها بین فرهنگ عامه و نمایش‌های تقلید (و به طور خاص نمایش‌های کریم شیرهای) رابطه‌ای متقابل وجود داشته: از طرفی در این قبیل تقلیدها از شوخی‌های رایج بین مردم الگوبرداری و استفاده می‌شده و از طرف دیگر با توجه به تاثیرگذاری و میزان نفوذ نمایش‌های سنتی چون بقال‌بازی در بین مردم و به طور خاص با توجه به میزان شهرت کریم شیرهای^۵ و محبوبیت نمایش‌هایش، یقیناً اصطلاحات و شوخی‌های او در عامه مردم پایتخت هم متداول می‌شد.

علاوه بر این، روایت‌های شفاهی هم نشان می‌دهد در آن دوره افرادی بوده‌اند که القاب طنزآمیزی از این دست بر خود داشته‌اند. مثلاً «شغال‌الملک» یا «شغال‌الدوله» لقب یکی از دلک‌های معروف پایتخت در عهد ناصری بود. (اصلانی، ۱۳۸۵: ۱۳۲) حاج «عبدالشکم» لقب گارسون گراند هتل بود (شهری، ۱۳۶۷: ۲۲۴). «کوراالحکما» لقبی بود که عامه مردم برای نورالحکما به کار می‌بردند و علت آن زهد نورالحکما بود که مستقیم در چشم بیماران نگاه نمی‌کرد (برجسته، ۱۳۹۳: ۵۵)، «کرچک الحکما» یا «کرچک‌الاطبا» هم لقب طبیبی بود که این لقب را به خاطر تجویز فوری کرچک برای مزاج سرد پیدا کرده بود (همان: ۵۵).

به این ترتیب، می‌توان با اطمینان گفت ترکیب‌های ناسازی که تقلیدی طنزگونه از القاب قاجاری بوده و در چرند پرند دیده می‌شود، همچون بسیاری دیگر از کلمات و عبارات که دهخدا از زبان کوچه و بازار گرفته بود -از جمله نوشتن برخی کلمات و عبارات به صورت عامیانه و ناصحیح مثل «سفیل» به جای سفیه و «الم سرات» به جای علم صراط به معنای شور و غوغا و هیاهو، (دهخدا، ۱۳۸۰: ۲۴، ۲۶ و ۱۵۲) و علم نشره به جای الم نشرح، (همان: ۵۶) - الگوی این ترکیب‌های نادرست و ناساز دستوری هم از زبان روزمره مردم آن زمان گرفته شده است، اما ممکن است ترکیب‌های خاصی که در چرند پرند وجود دارد، بر ساخته دهخدا باشد.

قابل ذکر است که از بین این ترکیب‌های به کار رفته در چرند پرند، حداقل یک ترکیب را می‌دانیم که ساخته دهخدا نیست. بر اساس آنچه نوه شیخ فضل‌الله نوری تعریف کرده

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۱۷

است ترکیب «پارک‌الشریعه» عنوانی بوده که «شیخ شیپور»^۶ برای باغ یا باغچه‌ای که متعلق به شیخ فضل‌الله نوری بوده، ساخته بود و گویا در بین مردم هم به همین نام معروف شده بود (تندرکیا، ۱۳۸۵: ۷۹).

۲.۲.۴ استفاده از صفات متناقض و ناسازهای معنایی

«حالا من به تمام برادران مسلمان غیور تریاکی خود اعلان می‌کنم ... برادران غیور تریاکی من! البته می‌دانید که انسان عالم صغیر است و شباهت تام به عالم کبیر دارد...» (دهخدا، ۱۳۸۰: ۲۱). در این عبارت دو صفت که به‌طور معمول در کنار هم نمی‌آیند - «غیور» که نماد شرافت و مردانگی است و بار معنایی مثبت و قهرمانانه دارد و «تریاکی» که نشانگر ضعف و وابستگی و اعتیاد است - در ترکیبی ناساز (متناقض) آمده‌اند. این نوع ناسازی معنایی، فضایی طنزآلود و گزنده و در عین حال انتقادی پدید می‌آورد که نشان‌دهنده شکاف میان ظاهر و باطن برخی شخصیت‌ها یا ساختارهای اجتماعی است. نیز به ریاکاری یا ناهماهنگی ارزش‌ها در جامعه اشاره می‌کند؛ یعنی کسانی که مدعی غیرت و مردانگی‌اند، درواقع گرفتار ضعف شخصیتی و اجتماعی‌اند.

۳.۲.۴ استفاده از تشبیهات و مقایسه‌های طنزآمیز

پس ببینید که با تدبیر چطور می‌شود عادت را از سر همه کس و همه چیز انداخت. حالا مریض‌خانه‌ای که به یازده نفر عادت داشت بدون این که ناخوش بشود عادت از سرش افتاد. چرا؟ برای این که آن هم جزو عالم کبیر است و مثل انسان که عالم صغیر است می‌توان عادت را از سرش انداخت (دهخدا، ۱۳۸۰: ۲۲).

دهخدا با زبانی بسیار ساده و عامیانه، فرآیندی پیچیده را به تمثیلی خنده‌دار (کمیک) و طنزآلود تبدیل می‌کند. مقایسه مریض‌خانه با انسان (عالم صغیر و کبیر) در قالب زبانی محاوره‌ای، فضای طنزانه‌ای ایجاد می‌کند که هم‌زمان دارای جنبه انتقادی نیز هست: نظام بیمارگونه جامعه، با تدبیر (به زعم خودش درست)، عادت‌ها را از سر می‌اندازد، حتی اگر غیرمنطقی باشد.

۴.۲.۴ نام‌گذاری نامتعارف و کاریکاتورسازی شخصیت‌ها

«خدا رفتگان همه را بیمارزد... در قاقازان ما یک ملا اینکه علی داشتیم روضه خوان خیلی شوخی بود ...» (دهخدا، ۱۳۸۰: ۲۳). و به همین شکل و به شکل ملا اینک علی در صفحات ۷۴ و ۷۵ و ۷۶

«و یک شب در انجمن فقرا جناب خروسعلی شاه یکدفعه ببخود ببخودی سرش گیج خورده جلو چشمش را دود سیاهی گرفته و کم‌کم همان دود تمام عرصه وجودش را فراگرفت ...» (دهخدا، ۱۳۸۰: ۱۴۷).

«این را گفت و از پیر، همت طلبیده در طرفه‌العین از آسمان‌ها گذشته وارد بهشت شده ... یکدفعه رفیقش طاووسعلی فریاد زد که ای بی‌ادب چه می‌کنی مگر جا به سرت قحط شده که خانقاه را ...» (دهخدا، ۱۳۸۰: ۹۱).

علیا مکرمه محترمه اسیر الجوال خانم» (دهخدا، ۱۳۸۰: ۵۵).

نام‌هایی چون ملا اینک علی، خروسعلی شاه، طاووسعلی و اسیر الجوال خانم دو کارکرد دارند: ۱. هویتی ساختگی، مضحک و کاریکاتوری به شخصیت‌ها می‌دهند. ۲. اغلب متضمن تضادهایی‌اند که گاه نام حیوانات و انسان‌ها، مقامات دینی و مضامین مبتذل یا روزمره را ترکیب می‌کنند. مثلاً خروسعلی ترکیبی است از «خروس» (نماد بی‌منطقی، خودبزرگ‌بینی یا حتی حماقت در فرهنگ عامه) با «علی» که اسم رایج انسانی است. این ترکیب نشانه‌ای است از تمسخر موقعیت‌های پوشالی. دهخدا با خلق شخصیت‌هایی چون «ملا اینک علی»، «خروسعلی شاه»، «طاووسعلی» و «اسیر الجوال خانم»، نه تنها تمسخر و انتقاد خود را عینی می‌سازد، بلکه از طریق این نام‌گذاری‌ها به نهادها و افراد خاصی ارجاع می‌دهد که در لفافه پوشیده شده‌اند. این اسامی در ترکیب با ویژگی‌های حیوانی یا صفات اغراق‌آمیز، جلوه‌ای کاریکاتوری به شخصیت‌ها می‌دهند که در نهایت رسواگر پوچی اقتدار آنان است.

۵.۲.۴ طنز سیاسی و تمثیل‌های طعنه‌آمیز

درباره حمله به دفتر صور/سرافیل پس از تصویرسازی متعدد و بیان نمونه‌ها می‌نویسد: «... همان‌طور که سید عباس‌خان بنگی امامی به رعیت‌های خالصه حمله می‌کند و بالاخره همان‌طور که بعضی آقایان به قاب پلو و سینه مرغ حمله می‌کنند به اداره صوراسرافیل حمله کردند ...» (دهخدا، ۱۳۸۰: ۷۰).

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۱۹

«همانطور که بلا تشبیه، بلا تشبیه بعضی از علمای ما از تصرف در اموال وقف و صغیر می‌ترسند، بله می‌ترسیدم ...» (همان: ۷۲).

دهخدا در مقام نویسنده‌ای آگاه، با تمثیل‌هایی که در ظاهر کودکانه و ساده‌اند، ساختارهای پیچیده‌ای را نقد می‌کند. او حمله به یک نهاد روشنفکری را با حمله شکم‌باره به غذای چرب و چیل قیاس می‌کند. این تشبیه، جدیت موضوع را با طنزی ته‌مایه‌دار از تمسخر، بی‌اعتبار می‌سازد و نشان می‌دهد که قدرت‌طلبان با انگیزه‌های پست، به مقدرات ملت حمله می‌برند. در اینجا، هجوم به اداره‌ای فرهنگی (صور اسرافیل) با حمله شکم‌باره به غذا قیاس می‌شود و از این طریق، هدف واقعی مهاجمان (منفعت‌طلبی و شهوت قدرت) را آشکار می‌سازد. این نوع قیاس، خنده‌دار است اما در لایه‌های زیرین خود، بار شدید انتقادی دارد.

۶.۲.۴ تضاد ارزش‌ها و لحن نقادانه-طنز آمیز

در جمله:

من هیچ‌وقت نمی‌گویم اشرف مخلوقات از حیوان و نبات هم پست‌تر باشد؛ من هیچ‌وقت نمی‌گویم خر و گاو، رئیس و بزرگتر داشته باشند، چغندر و زردک پیشوا و آقا و نماینده داشته باشند و ما اشرف مخلوقات را دهنه‌مان را بزنند به سرخودمان (همان: ۱۳۷)

دهخدا با ادبیات نفی کنایی (که درواقع تأیید است)، نظام اجتماعی فاسد و ستمگر را با دنیای حیوانات و گیاهان مقایسه می‌کند. این تقابل، برخلاف ظاهرش، بسیار گزنده است: یعنی وضعیت انسان‌ها در نظام‌های مستبدانه حتی از خر و چغندر هم پایین‌تر است.

۷.۲.۴ زبان، ساختار و بازی‌های زبانی

«خیال را هم که خدا بدون استفتاء از علما آزاد خلق کرده. بگذار من هرچه دلم می‌خواهد در دلم خیال بکنم؛ هر وقت نوشتم، آن وقت هرچه دلت می‌خواهد بگو» (دهخدا، ۱۳۸۰: ۳۵)

جناب متولی باشی بعد از آن که به آب رشوه غسل کرده عازم زیارت قم شدند. به محض ورود هر روز صبح در صحن مقدس یعنی در دارالاماره خودشان جلوس

فرموده، امر می‌کنند شیپور حاضر باش بزنند؛ آن وقت چهار هزار قشون مزبور حاضر شده و سر و دم آقا و استر آقا را بوسیده یک دفعه فریاد می‌زنند زنده باد قرآن مجید، فنا باد قانون جدید ... (همان: ۹۱).

دهخدا از ساختارهای گفتاری عامیانه و جملات کش‌دار و شبه‌منطقی بهره می‌گیرد تا چهره واقعی کسانی را که در قدرت هستند، نشان بدهد و آنان را رسوا سازد. این عبارات نشان می‌دهند که چگونه با بازی زبانی، تضادهای جامعه به نمایش درمی‌آیند: میان سنت و تجدد، ظاهر دینی و واقعیت فاسد.

۳.۴ کارکرد ترکیب‌های ناساز در ایجاد طنز

یعقوب آژند به نقل از پیتر آوری استاد زبان دانشگاه کمبریج و در نظری کلی دربارهٔ نثر مشروطیت می‌نویسد:

روزنامه‌نگاری در دورهٔ مشروطیت، نثر فارسی را از آسمان علیین هنر و تکنیک به حیطهٔ زندگی روزمره - با همهٔ کاستی‌هایش - فروکشید. نثر روزنامه‌های دورهٔ قاجار از نظر دستور زبان قابل انتقاد است ولی این نثر بسیار ساده در بیان مفاهیم خود راه خطا نرفته است. تاریخ تحول این نوع نثر که آن را باید پدر زبان قصه نویسی به حساب آورد به اواسط سلطنت ناصرالدین شاه برمی‌گردد (به نقل از اردلانی، ۱۳۷۹: ۱۳۴).

از ابزارهای ساده شدن این نثر که آن را پدر قصه نویسی جدید محسوب کرده‌اند، بهره‌گیری از زبان عامه و ساخت‌های به ظاهر نادرست‌مند است. ترکیب‌های ناساز دستوری در چرند پرند صرفاً حاصل بی‌نظمی زبانی یا شوخی سطحی نیستند، بلکه ابزاری‌اند در دست نویسنده برای ایجاد:

۱.۳.۴ ایجاد غافلگیری زبانی

کاربرد ترکیب‌هایی چون «ملوس الملک»، «چماق الشریعه»، «پارک الشریعه»، «کالسکه الاسلام»، «میز و صندلی المذهب» و «اسب روسی‌الدین» انتظار مخاطب را از زبان معیار در هم می‌شکند و مخاطب را با ساختاری روبه‌رو می‌کند که نه تنها آشنا نیست، بلکه خلاف انتظار ذهنی او از کاربرد واژگان و سازگاری دستوری است. این غافلگیری، زمینه‌ساز خنده می‌شود.

۲.۳.۴ شکستن ساختار زبان معیار برای آزادی بیان

دهخدا با خروج از قواعد صرفی و نحوی و معنایی رایج، فضای بی‌پروتر و آزادتری برای بیان اندیشه‌های انتقادی فراهم می‌آورد. این ساختارشکنی زبانی به او امکان می‌دهد تا به شکلی غیرمستقیم اما گزنده، به موضوعات حساس بپردازد.

۳.۳.۴ آشنایی زدایی (defamiliarization)

دهخدا با شکستن انتظارات زبانی، مخاطب را وادار می‌کند دوباره به زبان و معنا فکر کند. این کارکرد، مخاطب را از خواندن صرف به درک انتقادی سوق می‌دهد. مثلاً در این نمونه با شناختی که از عرفان و اصطلاحات آن داریم، ناگهان با ترکیبی از معنی شطحیات مواجه می‌شویم که همه ذهنیات مثبت را دربارهٔ عرفا ویران می‌کند: «آن بنده‌های صاف و صادق خدا، آن مریدهای خاص‌الخاص مرشد ... این دو کلمه را از زبان او شنیده و آن را از قبیل شطحیات (هذیان‌العرفا) فرض کرده و محض تشبیه به کامل یک دفعه با شیخ هم‌آواز شدند ...» (همان: ۱۱۱)

۴.۳.۴ مردم‌پسند کردن نثر ادبی

استفاده از واژگان، ترکیب‌ها، اصطلاحات و ضرب‌المثل‌های رایج مردمی در متون ادبی به‌ویژه در طنز، نثر ادبی را مردم‌پسند و فراگیر می‌کند. ساده و عامیانه‌نویسی دهخدا مانند پلی بود بین زبان نوشتاری و زبان گفتاری. اما این سادگی و نوشتن نزدیک به زبان عامه در روزگار دهخدا بدعت محسوب می‌شد؛

زیرا اهل قلم اغلب گرفتار فضل‌فروشی و تفنن‌های ادبی بودند؛ همان صنعتی که در اکثر آثار هنری، وابسته به طبقات ممتاز به نظر می‌رسد و بیشتر جنبهٔ تجملی دارد. دهخدا برای آن که با مردم سخن بگوید زبان مردم را برگزید (اردلانی، ۱۳۷۹: ۱۰۷).

نمونه: «دیروز عملجات بازار دین‌فروش از کمی مزد دست از کار کشیدند و از قرار مذکور، آدمی پنج شاهی به مزدشان افزوده شد» (دهخدا، ۱۳۸۰: ۴۵).

۵.۳.۴ تقابل زبان رسمی و زبان طنز

دهخدا با دست‌کاری در زبان رسمی، به تمسخر تشریفات، مقامات و نهادهای قدرت می‌پردازد. ترکیب‌های ناساز، ناتوانی آن ساختارها را در بیان واقعیت اجتماعی افشا می‌کنند.

۶.۳.۴ فروکاستن ارج برخی اشخاص بلندمرتبه

دهخدا با جمله‌هایی مانند «همانطور که بعضی آقایان به قاب پلو و سینه مرغ حمله می‌کنند» جایگاه معتبر اجتماعی افراد مورد نظر را که برخی از سرشناسان و علمای زمانه‌اش بودند، فرومی‌کاهد.

۷.۳.۴ افشای تضادهای اجتماعی

این ناسازی‌ها تنها بازی با زبان نیستند بلکه دهخدا از طریق آن‌ها، ناسازی‌های رفتاری و تناقض میان ظاهر مذهبی و رسمی افراد و رفتار مادی و خودخواهانه آن‌ها را نیز به نمایش می‌گذارد. مانند: «حالا تازه فهمیده‌اند که شأن مُقَنَّ از آن بالاتر است که به قانون عمل کند ...» (دهخدا، ۱۳۸۰: ۱۱۸) یا در همراهی بیان بی‌سواد و اظهار تواضع و اظهار فضل می‌نویسد: «دمدمی: بنده که سواد درستی ندارم و عبارات آقا را نمی‌فهمم ولی به نظر من آقا صحیح فرمودند؛ احسنت، احسنت» (همان: ۷۵).

۸.۳.۴ هجو و اغراق در نقد اجتماعی

با ترکیب صفات و مفاهیم متضاد و نیز توصیف برخی رویدادها، دهخدا چهره‌ای مضحک از طبقه حاکم یا ساختار قدرت ترسیم می‌کند. مثلاً در عبارت «... آن وقت چهار هزار قشون مزبور حاضر شده و سر و دُم آقا و استر آقا را بوسیده ...» نه تنها طنز ایجاد می‌کند، بلکه ناکارآمدی دستگاه حاکم بر جامعه را نیز نشان می‌دهد.

همچنین با ناسازگاری معنایی مثلاً در جمع بین مرده و حرکت و فعالیت - خرافات و باورهای نادرست اجتماعی را نقد می‌کند:

می‌روید سر قبرستان، قبرها را یکی یکی می‌شکافید تا می‌رسید به قبر مرده‌ای که که کفنش را دهن گرفته، می‌جود آن وقت یک دفعه با بیل گردنش را می‌زنید اما باید

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۲۳

درست ملتفت باشید که با یک ضربت گردنش جدا بشود اگر نه مرده سر لج می‌افتد ... (دهخدا، ۱۳۸۰: ۶۹).

۹.۳.۴ خلق تصاویر کاریکاتوری

صفات ناسازگار یا با بار معنایی منفی به همراه اسم‌هایی با بار مثبت، باعث شکل‌گیری چهره‌های خنده دار (کمیک) می‌شود. مخاطب با خواندن ترکیب‌هایی نظیر «خروسعلی شاه، طاووسعلی، اسیر الجوال خانم و بردران غیور تریاکی»، تصویری مضحک از اشخاص آن زمان در ذهن می‌سازد.

۱۰.۳.۴ هجو و تمسخر مقامات و موقعیت‌ها

بسیاری از توصیف‌های دهخدا مرتبط با اصطلاحات درباری یا اداری ساخته می‌شوند، تا با اغراق و بی‌منطقی آمیخته شوند و طنز حاصل شود. مانند «من هیچ وقت نمی‌گویم خر و گاو، رئیس و بزرگتر داشته باشند، چغندر و زردک پیشوا و آقا و نماینده داشته باشند و ما اشرف مخلوقات را دهنه‌مان را بزنند به سرخودمان ...». (همان: ۱۳۷).

همچنین نادان‌نمایی نیز در خدمت افشای کردار حکومتیان است:

مطلب اینجاست که ما دهاتی‌ها تا شهر نیایم این چیزها را نمی‌فهمیم. مثلاً همین کنیاک که به عقیده ما یک چیزی بود مثل سرکه‌شیره، حالا که به شهر آمده‌ام تازه می‌فهمم که کنیاک آدم است؛ کنیاک سرکه‌شیره نیست. بله کنیاک آدم است؛ کنیاک یک زنی است. خدایا حالا اگر کنیاک ما را نبخشد چه خاک به سر کنیم. این گناه نیست که ما چندین سال پشت سر یک آدم غیبت کنیم و بیچاره یک زن دست و پا کوتاه را سرکه‌شیره بنامیم؟ (دهخدا، ۱۳۸۰: ۵۱)

۴.۴ مورد خاص «قرض‌الندهم»

مورد دیگر در این خصوص، در چرند پرند شماره ششم نشریه صوراسرافیل است. در این شماره عبارتی درج است که به صورتی نادرست حروف‌چینی شده است^۳ و «قرض‌الندهم» خوانده می‌شود. اما در برخی چاپ‌های بعدی چرند پرند «قرض‌الندهم» خوانده شده و مورد پذیرش هم قرار گرفته است. پیش از این بیان شد که اگرچه «قرض‌الندهم» را هم به عنوان یکی از ترکیب‌های ناساز دستوری در برخی چاپ‌های چرند پرند می‌توان یافت، اما

درواقع این عبارت به عنوان صورت صحیح یک غلط حروفچینی در روزنامه *صوراسرافیل* منتشر شده است. تفصیل موضوع چنین است که در شماره ششم نشریه *صوراسرافیل* (به تاریخ پنجشنبه ۲۲ جمادی الاولی ۱۳۲۵ ق.) و در ستون چرند پرند، عبارتی درج است که نادرست حروفچینی شده است و «قرض النّهم» خوانده می‌شود.

در هر صورت می‌رویم سر مطلب .
من یقین دارم که بول نگرفته . تضمین و قرض
النّهم که بکار نبرده : ترسم که نداری پس چرا این
حرفهارا نوشته ؟ هان . اینجا دیگر تنها يك دخو

تصویر ۱. کلیشه متن چرند پرند در چاپ *صوراسرافیل*

اولین بار سعید نفیسی که سی و چهار سال بعد از انتشار اولیه *صوراسرافیل*، به انتشار مجدد چرند پرند همت گماشت، متوجه نامفهوم بودن این عبارت شد اما وی در چاپ خویش، توضیح یا تغییری در این عبارت نداده است و صرفاً با افزودن «علامت تعجب در پراوتر» به متن (۱)، عیناً همان عبارت نامفهوم را به چاپ رسانده است. (نفیسی، ۱۳۳۰: ۵۳) چاپ‌های مختلفی از چرند پرند پس از آن، همین برخورد را با این عبارت مجهول داشته‌اند و همین گونه به تجدید چاپ آن پرداخته‌اند.^۷ (برای نمونه: دهخدا، ۱۳۴۰: ۲۰ و دهخدا، ۱۳۸۰: ۴۳).

نزدیک به سه دهه بعد از چاپ نفیسی، این عبارت در چاپی که محمد دبیرسیاقی از مجموعه *مقالات دهخدا* داشته به صورت «قرض الندهم» تصحیح شد (دبیرسیاقی، ۱۳۵۸: ۲۷). در توضیحات دبیرسیاقی، آمده که «قرض الندهم» ترکیبی بر ساخته از «قرض» عربی و «ندهم» فارسی است که با آن وامدار به مزاح از وام خود تعبیر کند یا دیگران برابر وامخواه در سخن از وامی به کار برند. نظیر «قرض‌الپس‌نده» که تعبیر آمیخته به مزاح کلمه «قرض‌الحسنه» است (همان: ۲۹).

با توجه به این که ترکیب‌های دیگری از این دست در چرند پرند وجود داشت، ظاهراً استفاده از ترکیب «قرض الندهم» در چرند پرند قابل پذیرش بود و در بعضی از چاپ‌های دیگری که از چرند پرند وجود دارد نیز به تأسی از دبیرسیاقی، این عبارت پذیرفته شده و در متن‌های منتشر شده چرند پرند آمده است. (برای نمونه: دهخدا، ۱۳۹۱: ۱۴۵). همچنین

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۲۵

این ترکیب به کتاب کوچی شاملو هم راه یافته و او در توضیح عبارت «قرض‌الپس نده» آن را مترداف قرض الندهم دانسته است (شاملو، ۱۳۸۵: ۴۹۴).

دربریخی مقالات پژوهشی نیز وجود چنین ترکیبی در چرند پرند مسلم گرفته شده است: در یکی از این مقالات، این ترکیب به عنوان نمونه‌ای از «کاربرد کلمات و ترکیبات نقیضی با بار معنایی متضاد» در چرند پرند و برای خلق طنز هم معرفی شده است (پارسانسب، ۱۳۹۳: ۴۱) و در دیگری، عنوان شده که دهخدا وقتی برای

انتقال پیام، نثر متداول زمان خود را ناتوان می‌بیند، پس آن را درهم می‌شکند، زبان معیار مردم و زبان روز را به کار می‌بندد و بدان نیز بسنده نمی‌کند. خود اقدام به ساختن لغات و ترکیباتی تازه می‌کند. واژه‌هایی چون... «قرض‌الندهم» از این قبیل است (بازرگان، ۱۳۹۰: ۳۵۳).

با این همه می‌توان دلایلی برای نادرستی این تصحیح پیدا کرد: اولین موردی که باعث چون‌وچرا درباره این عبارت می‌شود عطف این عبارت با «تضمین» و استفاده از فعل «به کار بردن» برای آن است. اگرچه «تضمین» اصطلاحی است که مرتبط با قرض گرفتن هم هست، اما معمولاً فعلی که برای آن به کار می‌رود با فعلی که برای قرض استفاده می‌شود، فرق می‌کند: تضمین را «می‌دهند» و قرض را «می‌گیرند». به این ترتیب عطف این دو با هم و استفاده از یک فعل برای آن‌ها چندان با دستور زبان فارسی همخوانی ندارد. نکته دوم این که استفاده از فعل «به کار بردن» برای «قرض‌الندهم» هم چندان منطقی نیست و از شخصی چون دهخدا چنین نوشته‌ای بعید است. اگر واقعاً منظور دهخدا «قرض‌الندهم» بود، شایسته بود که از فعل «گرفتن» استفاده می‌شد: «قرض‌الندهم که نگرفته‌ای».

مهم‌تر از این دو نکته، این که مطالعه متن و دقت در معنای متن، نشان می‌دهد که ترکیب «قرض‌الندهم» هیچ مناسبتی با محتوای متن ندارد و تصحیح درستی نیست! برای اثبات این ادعا و همچنین رسیدن به عبارتی که مدنظر دهخدا بوده، لازم است که محتوای متنی از چرند پرند را که این عبارت در آن به کار برده شده، مرور کنیم. این متن که با عنوان «تقریظ و اعتراض» نوشته و منتشر شده، واکنشی طنزآمیز است به متنی با همین عنوان در روزنامه «حبل‌المتین» (شماره ۵۳ - شنبه ۱۷ جمادی‌الاولی ۱۳۲۵ ق.). متن حبل‌المتین هم خود، نقد و تعریضی است به «مکتوبی» (نامه‌هایی که به نشریات آن زمان می‌رسیده با عنوان «مکتوب» منتشر می‌شد) که پیش از آن، در شماره سوم صوراسرافیل (به تاریخ پنج‌شنبه غره جمادی‌الاولی ۱۳۲۵ ق.) منتشر شده بود.

مکتوب صوراسرافیل با عنوان «مکتوب کرمان» درباره ظلمی بوده که در جمع‌آوری مالیات از مردم کرمان شده و محتوای آن چنین است که عبدالحسین فرمانفرما (که در آن زمان وزیر عدلیه و پیش از آن والی کرمان بود) با حيله‌ای موجب شده که در زمانی که مردم کرمان وضعیت اقتصادی مناسبی ندارند، مجبور به پرداخت مالیات به پسر او (والی وقت کرمان) شوند اما به گونه‌ای ظاهرسازی شده که همه چیز به پای مشروطه‌خواهان و مجلس نوشته شده است! روزنامه حبل‌المتین در تعریض به این نامه وارده و منتشر شده در صوراسرافیل، به دفاع از فرمانفرما برمی‌خیزد و ادعا می‌کند که چنین نامه‌ای وجود نداشته و نویسندگان صوراسرافیل، خود آن را نوشته‌اند و به عنوان نوشته‌ای ارسالی از سوی مردم کرمان چاپ کرده‌اند.

دهخدا در چرند پرند با طعنه سعی می‌کند انگیزه نویسندگان حبل‌المتین را از نوشتن این متن و دفاع از فرمانفرما حدس بزند: اولین احتمالی که مطرح می‌شود «ترس» از قدرت فرمانفرما است اما دهخدا با رندی این احتمال را رد می‌کند. احتمال دوم این است که حبل‌المتین «برای گرانی نان و گوشت و زیادی خرج اداره» مجبور شده که به اصطلاح قلمش را بفروشد، اما دهخدا با اشاره به پیشینه حبل‌المتین این احتمال را هم رد می‌کند. احتمال آخر هم این است که شاید حبل‌المتین خواسته ادای نوشته‌های ملک‌خان در روزنامه قانون را درآورد: «این مقاله را از روی مفتاح پرنس ملک‌خان برداشته‌ای که این طور شیرین و آبدار» است، اما این احتمال هم «حرف پوچی» تشخیص داده می‌شود. با بررسی این احتمالات و رد آن‌ها، دهخدا از نویسندگان حبل‌المتین می‌پرسد که «من یقین دارم که پول نگرفته‌ای، تضمین و قرض‌النثر هم که به کار نبرده‌ای، ترس هم که نداری، پس چرا این حرف‌ها را نوشته‌ای؟»

چنین دقتی در متن چرند پرند به روشنی نشان می‌دهد که عبارت «قرض‌الندهم» اصلاً مناسبی با محتوای متن ندارد. دهخدا پیش از این عبارت، سه احتمال «ترس، قلم فروشی و رونویسی از نوشته‌های ملک‌خان» را مطرح کرده بود ولی جایی سخن از «وام گرفتن و پس ندادن» نبوده است که چنین عبارتی به کار برده شود. آنچه مشخص است این است که این ترکیب مجهول (قرض‌النثر! / قرض‌الندهم) مربوط به بخشی است که در آن احتمال رونویسی حبل‌المتین از نوشته‌های ملک‌خان داده شده است. به کارگیری «تضمین» هم بیانگر همین موضوع است، اما همچنان که می‌دانیم اصطلاح «تضمین» آوردن بخشی از شعر شاعر دیگری در شعر است و برای همین هم دهخدا صرفاً به کار بردن این اصطلاح

را برای رساندن هدف خود (آوردن بخشی از نثر ملکم‌خان در نثر حبل‌المتین) کافی نمی‌بیند. به این ترتیب تنها گزینه‌ای که می‌تواند مناسب باشد عبارت «قرض النثر» است که با عطف به «تضمین» منظور نویسنده را برساند. دهخدا با این عبارت یک‌بار دیگر تاکید می‌کند و طعنه می‌زند که بین نوشته‌های حبل‌المتین و ملکم‌خان (به‌عنوان الگویی در روزنامه‌نگاری آزادی‌خواهانه) هیچ نسبتی وجود ندارد. «هم» نیز قید تاکید در جمله است، نه بخشی از عبارت (قرض‌الندهم)!

حال شاید جای سؤال باشد که دهخدا چرا تنها «قرض النثر» را به کار نبرده و آن را با «تضمین» همراه کرده است؟ «قرض النثر» هم مانند «قرض‌الندهم» بر ساخته‌ای است که پیش از آن در زبان فارسی وجود نداشته است و به نظر می‌رسد که دهخدا در ساخت این عبارت، به اصطلاح «قرض الشعر» نظر داشته است. اما معنای «قرض الشعر» هیچ ارتباط یا مشابهتی با «انتحال» یا «تضمین» ندارد. بر اساس آنچه در لغت‌نامه دهخدا آمده است «قرض الشعر» یکی از «علوم ادبیه» زبان عربی است و «آن علمی است که امتیاز کرده می‌شود بدان میان اشعار سالم و غیر سالم..» با این وصف مشخص است که دهخدا فقط از صورت «قرض الشعر» استفاده کرده و عبارت «قرض النثر» را با معنایی کاملاً متفاوت و بی‌ارتباط با معنای «قرض الشعر» بر ساخته است. این چنین، دهخدا حدس می‌زده که معنایی که از آن در ذهن داشته به‌سادگی در ذهن مخاطبان تداعی نخواهد شد و شاید همین موضوع باعث شده که دهخدا آن را به‌تنهایی به کار نگیرد و با «تضمین» همراه کند تا معنای مستتر در این عبارت بر ساخته تشخیص داده شود؛ دقتی که در بی‌دقتی حروف‌چینی دیده نمی‌شود و عبارت جور دیگری خوانده می‌شود.

خلاصه ترکیب‌های ناساز دستوری در چرند پرند:

* ترکیب ناساز دستوری * نوع ترکیب * زمینه موضوعی * معنای طنز / هدف هجو.

۱. ملوس‌الملک | لقب، ترکیب اضافی | هجو القاب درباری | کنایه به درباریان متملق و بی‌ارزش.

۲. چماق‌الشریعه | لقب اضافی، ترکیب واژه بی‌ربط با واژه‌ای مذهبی | هجو روحانیت متحجر | تمسخر علمای بی‌عمل یا متظاهر. ناسازی معنایی: تحقیر مقام‌ها و شکستن رسمیت زبان دینی و اداری.

۳. پارک الشریعه | نام مکان، ترکیب اضافی | هجو برخی از اهل شریعت | کنایه به املاک و باغهای برخی علما.
۴. کالسکه الاسلام | نام، ترکیب اضافی، ترکیب واژه بی‌ربط با واژه مذهبی | هجو تجمل‌گرایی دینی | انتقاد از ظاهرگرایی دینداران. تحقیر مقام‌ها و شکستن رسمیت زبان دینی و اداری.
۵. میز و صندلی المذهب | نام، ترکیب اضافی | هجو اسباب تشریفات مذهبی | نمایش تلفیق بی‌ربط دین و غرب‌زدگی.
۶. اسب روسی‌الدین | نام، ترکیب وصفی و اضافی | هجو غرب‌گرایی درباری | ترکیب غرب‌زدگی و تظاهر دینی.
۷. مجاهدین فی سبیل‌الچق | ترکیب وصفی | هجو مجاهدین‌ها | طعنه به کسانی که به اسم جهاد دنبال منفعتند.
۸. صاحب‌القلیج | لقب، ترکیب اضافی | هجو نظامیان قاجار | طعنه به نظامی‌گری بی‌مایه.
۹. مالک‌التفنگ | لقب، ترکیب اضافی | هجو نظامیان قاجار | طعنه به نظامیان پرمدعا ولی ناتوان.

نمونه‌های تضاد و ناسازگاری معنایی

* مثال * نوع تضاد * توضیح و کارکرد طنز

۱. برادران غیور تریاکی. صفت مثبت + صفت منفی. «غیور» نماد شرافت و قدرت؛ «تریاکی» نماد ضعف و اعتیاد؛ تقابل ظاهر مذهبی/غیرت با وابستگی و ناتوانی.
۲. مریض‌خانه عالم کبیر. | تشبیه مریض‌خانه به انسان | مقایسه طنزآلود: «عادت» بیمارستان مثل «عادت» انسان؛ نقد ساختار بیمارگونه جامعه.
۳. ملا اینک علی، خروسعلی شاه، طاووسعلی، اسیرالجوال خانم. | نام‌گذاری کاریکاتوری | ترکیب نام حیوان/صفات خنده‌دار با اسامی مذهبی یا محترمانه؛ تضاد هویتی برای افشای ریاکاری و حماقت.
۴. حمله به قاب پلو و اداره صوراسرافیل. | تشبیه طنزآلود | تشبیه حمله به روشنفکری به حمله به غذا؛ نشان‌دهنده شهوت‌پرستی، طعنه به قدرت‌طلبی شکم‌باره.

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۲۹

۵. اشرف مخلوقات پست‌تر از خر و چغندر. | تضاد ارزش انسان و حیوان/گیاه. | نفی کنایی برای بیان وضعیت پست‌تر انسان نسبت به خر و چغندر در جامعه مستبد.
۶. شطحیات (هذیان العرفا)|اصطلاح عرفانی + معنای منفی| آشنایی زدایی و فروکاستن قداست شطحیات عرفانی با هجو طنزآلود.
۷. زنده باد قرآن مجید، فنا باد قانون جدید |تضاد شعارها |کنار هم آمدن دین/سنت و قانون/تجدد؛ نقد ریاکاری.
۸. کنیاک آدم است!| تشبیه شیء به انسان | بازی زبانی: نادان‌نمایی برای تمسخر جهل اجتماعی و افشای ریاکاری و فساد.
۹. سر و دُم آقا و استر آقا را بوسیدند. |ترکیب انسان با حیوان |هجو دستگاه قدرت و اطاعت و کرنش عوام به قدرتمندان با احترام درباری.
۱۰. مرده کفن می‌جود | مرده + حرکت | تضاد مرگ/حیات؛ نقد خرافات عامه.
۱۱. شأن مقنن بالاتر از عمل به قانون |قانون گذار، مجری و وظیفه | طنز تمثیلی در تضاد گفتار و کردار.
۱۲. چغندر و زردک پیشوا و آقا. | نامربوط بودن نوع زندگی | هجو نظام سلطه؛ فروکاستن اقتدار.
۱۳. دمدمی: بنده سواد ندارم ... احسنت! | نادان‌نمایی + تأیید فضل | تمسخر چاپلوسی و فضل‌فروشی بی‌پایه.

۵. نتیجه‌گیری

یکی از مهم‌ترین شگردهای زبانی دهخدا در ساخت طنز، بهره‌گیری خلاقانه از «ترکیب‌های ناساز دستوری» است؛ این ترکیب‌ها در ظاهر «نادرست» یا «نامعمول» می‌نمایند، اما دقیقاً همین خلاف‌آمد عادت زبانی است که در ساخت طنز نقشی مؤثر ایفا می‌کند. با توجه به اهداف و پرسش‌های تحقیق نتایج زیر حاصل شد:

۱. ترکیب‌های ناساز دستوری، ساختی زبانی است که در آن، هم‌نشینی واژه‌ها و جمله‌ها از نظر صرفی، نحوی یا معنایی با قواعد زبان معیار سازگار نیست؛ زیرا در زبان معیار، واژه‌ها، ترکیب‌ها (اضافی و وصفی) و جمله‌ها، هماهنگ با قوانین گوناگون

زبان ساخته می‌شوند اما ترکیب‌های ناساز دستوری، ترکیب‌هایی غیرقابل قبول یا غیرطبیعی تلقی می‌شوند؛ زیرا ممکن است مخالف با قواعد صرفی ساخته شده باشند یا ارتباط نحوی بیت اجزای ترکیب با قواعد دستوری ناساز باشد یا در جمله از نظر معنایی خلاف قاعده همنشینی باشند.

۲. دهخدا رانمی‌توانیم مبدع این گونه ترکیب‌های ناساز اما طنزگونه بدانیم؛ چون در زمانه او و پیش از آن، این قبیل ترکیب‌های ناساز در زبان عامیانه مردم معمول بوده است و دهخدا فقط پایه‌گذار استفاده از این نوع ترکیب‌ها در نثر ادبی فارسی است. به تعبیر دیگر دهخدا در این مورد نیز که شکلی خاص از این گونه ترکیب‌ها در میان مردم بوده است - چون بسیاری موارد دیگر - از گنجینه زبان و فرهنگ عامه مردم استفاده کرده است و از آن الگو گرفته و به ترکیب‌های تازه‌ای رسیده است و گاهی نیز بنابر ذوق و توان ادبی خویش، چیزی بدیع را به این گنجینه افزوده است. کاربرد این ترکیب‌ها در زمان چرند پرند روشن می‌سازد که دهخدا در گسترش و جافتادن این قبیل ترکیب‌های ناساز دستوری در گفتار و نوشتار فارسی بسیار نقش داشته است. استفاده از این ترکیب‌ها علل اجتماعی نیز داشته است؛ کاسبی با اعطای القاب قاجاری توسط شاهان این سلسله بخصوص ناصرالدین‌شاه باعث بی‌اعتباری این القاب و هجو آن‌ها توسط مردم و در نمایش‌های روحوضی شد. این زمینه باعث رواج ترکیب‌های ناساز دستوری شد که شباهتی به القاب آن دوره داشت اما ترکیب‌های اضافه‌ای به سبک و سیاق عربی بودند که با کلمات فارسی یا غربی ساخته شده بودند. بدیهی است که این قبیل ترکیب‌ها جایی در نثر ادبی فارسی نداشتند اما با به کارگیری زبان عامیانه مردم توسط دهخدا در ستون چرند پرند، این قبیل ترکیب‌ها به نثر روزنامه‌نگاری و ادبی فارسی هم راه پیدا کرد. موارد استفاده از این ترکیب‌ها در چرند پرند، همگی ترکیب‌هایی برساخته از الگوی القاب قاجاری است. بررسی متن برجای مانده از یک نمایش بقال‌باشی که توسط کریم شیرهای و همکارانش در حضور ناصرالدین‌شاه اجرا شده، نشان می‌دهد که چنین ترکیب‌هایی با کارکرد طنز و هجو کاملاً در بین مردم رواج داشته است و ابتکار دهخدا نیست، بلکه هنر دهخدا استفاده از این ظرفیت زبانی در نثر و انتقال این بخش از فرهنگ شفاهی و عامیانه به فرهنگ کتبی و ادبی است. در این میان یک ترکیب استثنا هم وجود دارد. ترکیب «قرض الندهم» که در برخی کتاب‌های بازنشر چرند پرند به

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۳۱

عنوان ترکیبی برساخته دهخدا آمده است. بررسی محتوای متن چرند پرند در شماره ششم صوراسرافیل با عنوان «تقریظ و اعتراض» نشان می‌دهد کلمه ناخوانای «قرض النثر» در آن، اشتباه حروف‌چینی بوده و اصل عبارت «قرض النثر» است که عبارتی برساخته دهخدا و به معنای انتقال یا برگرفتن نثری از نویسنده دیگری است. این کلمه از روی ظاهر «قرض الشعر» گرفته شده اما در معنا هیچ مناسبتی میان این دو نیست. متاسفانه تصحیح این کلمه به صورت «قرض الندهم» (که قید «هم» را نیز جزو این کلمه مجهول آورده است) در چاپ دبیرسیاقی و تکرار آن در چاپ‌های دیگر، باعث شده اولاً متن چرند پرند نامفهوم‌تر شود، ثانیاً عبارتی بدون دلیل به دهخدا نسبت داده شود و در کتاب‌ها و مقالات پژوهشی مبنای تحقیق و تحلیل قرار گیرد.

۳. ترکیب‌های ناساز دستوری در نوشته‌های طنز چرند پرند دهخدا، نه تنها ابزاری زبانی برای ایجاد خنده بلکه ابزاری مفهومی برای نقد اجتماعی و سیاسی هستند. دهخدا برای استفاده از ظرفیت تولید طنز و شوخی، از چنین ترکیب‌هایی استفاده^۲ و آن را در نثر فارسی وارد کرده است. این ترکیب‌ها با هنجارگریزی زبانی، مفاهیم را به چالش می‌کشند، تناقضات جامعه را آشکار می‌سازند و ذهن مخاطب را به تأمل وامی‌دارند. این ترکیب‌ها مخاطب را در دو سطح زبانی و مفهومی درگیر می‌کنند: نخست با غافلگیری زبانی و دوم با چالش ذهنی نسبت به آنچه عادی، معمولی و پذیرفته شده تلقی می‌شود. طنز دهخدا، طنزی ساده و صرفاً خنده‌آور نیست. او با بهره‌گیری از تضادهای معنایی، صفات متناقض، شخصیت‌سازی‌های کاریکاتوری و تمثیل‌های خلاقانه، زبان را به ابزاری قدرتمند برای نقد و آگاهی‌بخشی تبدیل می‌کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. اولین شماره این نشریه هفتگی در تاریخ هفدهم ربیع الآخر ۱۳۲۵ ق. منتشر شد و بعد از ۳۲ شماره با به توپ بستن مجلس و استقرار استبداد صغیر متوقف شد. دهخدا چندی بعد سه شماره دیگر از این نشریه را در سوئیس منتشر کرد و پس از آن، دیگر صوراسرافیل منتشر نشد.
۲. در تاریخ ادب فارسی گهگاه برای طنز و شوخ طبعی اصرار بر خلاف قاعده‌هایی دیده می‌شود که معروف‌ترین این کارها استفاده افراطی از مصدرهای جعلی در شعرهای طرزی افشار است.

۳. اشتباه حروف چینی در صوراسرافیل امرغریبی نیست. عجله‌ای که در چاپ و انتشار به موقع روزنامه‌ها وجود داشته و نحوه حروف چینی در آن زمان که تصحیح در آن، زمان‌بر و مشکل بوده، چنین امری را گریزناپذیر می‌کرده است. در همین متن مورد نظر عبارت «فقر الدم» نیز به اشتباه «فقر لدام» حروف چینی شده که در چاپ‌های مختلف اصلاح شده است.

۴. بقال‌بازی از جمله نمایش‌های شاد سنتی ایرانی و مشهورترین نمایش «مضحکه و تقلید» است. این نمایش مانند دیگر انواع «تقلید»، متن مکتوب و ثبت‌شده‌ای نداشته و در صورت کلی خود ترکیبی بوده است از نوعی هنر قراردادی و اختیاری که صرفاً براساس طرح کلی داستانی استوار بود که سرپرست نمایش معلوم می‌کرد و هنرمندان بر اساس این طرح، قرارهایی با هم می‌گذاشتند و به ذوق و ابتکار خود، بداهه‌گویی می‌کردند. بقال‌بازی به جهت برخورداری از برخی ویژگی‌ها از دیگر انواع نمایش‌های شاد مردمی در ایران بیشتر مورد توجه بوده و به‌ویژه در عهد قاجار، معمولاً در قهوه‌خانه‌ها و نیز در مراسم شادمانی خصوصی مانند عروسی‌ها، جشن تولد و ختنه‌سوران اجرا می‌شد (دانش‌نامه فرهنگ مردم ایران، مدخل «بقال‌بازی»).

۵. میزان اشتهار کریم شیره‌ای را می‌توان از ماندگاری نام او به عنوان نمونه مسخره‌های آن دوره و همچنین در مثل‌های متداولی چون خر کریم را نعل کردن فهمید.

۶. شیخ‌شپور، دلکک دوره ناصری بود که صدایی مانند شپور از گلو درمی‌آورد (شهری، ۱۳۶۷، ۱۲۴).

۷. برخی چاپ‌های چرند پزند را هم می‌توان یافت که به متن وفادار مانده! و این عبارت را به همان صورت چاپ شده (قرض النژ) بدون هیچ علامت تعجب یا توضیحی چاپ کرده‌اند (برای نمونه: دهخدا، ۱۳۹۷: ۲۳).

کتاب‌نامه

- آرین‌پور، یحیی (۱۳۸۷)، *از صبا تا نیما*، چاپ نهم، تهران: زوار.
- اردلانی، اجلال (۱۳۷۹)، *ادوار نشر فارسی در دوره مشروطه*، سندج: انستیتو تحقیقاتی - پژوهشی کرد، نشر زیار.
- اصلانی (همدان)، محمدرضا (۱۳۸۵)، *فرهنگ واژگان و اصطلاحات طنز*، تهران: کاروان.
- بالایی، کریستف و میشل کویی پرس (۱۳۶۶)، *سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی*، ترجمه احمد کریمی حکاک، تهران: پایپروس.
- بامداد، مهدی (۱۳۷۱)، *شرح حال رجال ایران*، چاپ چهارم، تهران: زوار.
- براون، ادوارد (۱۳۱۶)، *تاریخ ادبی ایران*، ترجمه رشید یاسمی، [بی‌نا].
- برجسته، سحر و همکاران (۱۳۹۳)، *بهداشت و زیبایی در عصر قاجار*، ترجمه مسعود کثیری، تهران: امیرکبیر.

نقش «ترکیب‌های ناساز دستوری» ... (محمود مهرآوران و محمدحسین روان بخش) ۲۳۳

- بیضایی، بهرام (۱۳۹۰)، نمایش در ایران، چاپ هفتم، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
- تندرکیا، شمس‌الدین (۱۳۸۵)، نگاه دوم: روایتی دیگر از زندگی و اندیشه‌های شیخ فضل‌الله نوری، به اهتمام مجتبی شکوری، قم: عقل سرخ.
- دانش‌نامه فرهنگ مردم ایران (۱۳۹۱)، جلد دوم. تهران: انتشارات دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- دبیرسیاقی، محمد (۱۳۵۸)، مقالات دهخدا، جلد اول، تهران: انتشارات تیراژه.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۰)، چرند پرند، تهران: کانون معرفت.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۰)، چرند و پرند، به کوشش اکبر مرتضی‌پور، تهران: عطار.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۹۱)، چرند پرند، به کوشش ولی‌الله درودیان، تهران: نیلوفر.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۹۷)، چرند و پرند، قم: هلال نقره‌ای.
- سلیمی مزینانی، علی (۱۳۸۹)، فرهنگ القاب در تاریخ معاصر ایران، تهران: یار آشنا.
- شاملو، احمد (۱۳۸۵)، کتاب کوچه، جلد هفتم: حرف پ، چاپ سوم، تهران: مازیار.
- شهری، جعفر (۱۳۶۷)، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، جلد سوم، تهران: اسماعیلیان.
- کامشاد، حسن (۱۳۸۲)، نشر نوین فارسی، ترجمه جواد طهوریان و بهنام علوی مقدم، سبزوار: نشر آژند.
- مجبایی، جواد (۱۳۹۵)، تاریخ طنز ادبی ایران، تهران: نشر ثالث.
- ملک پور، جمشید (۱۳۸۵)، ادبیات نمایشی در ایران، جلد اول: نخستین کوششها تا دوره قاجار، تهران: توس.
- مومنی، باقر (۱۳۵۷)، تیاتر کریم شیرهای، تهران: سپیده.
- میرعابدینی، حسن (۱۳۸۳)، صد سال داستان نویسی ایران، جلد اول، چاپ سوم، تهران: چشمه.
- نفیسی، سعید (۱۳۳۰)، شاهکارهای نثر فارسی معاصر، تهران: کانون معرفت.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۰)، دیادری با اهل قلم، جلد دوم، تهران: علمی و فرهنگی.

مقالات

- بازرگان، محمدنوید و علی غلامی (۱۳۹۰)، «بررسی ویژگی‌های نثر روزنامه‌نگاری دهخدا»، پژوهش‌نامه فرهنگ و ادب، سال هفتم، شماره ۱۱، صص ۳۴۶-۳۶۶.
- بیرجندی، سعیده و رضا شجری، علیرضا فولادی، امیرحسین رسول نیا (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی گفتارهای قالبی در چرند پرند دهخدا»، جستارهای زبانی، شماره ۶ (پیاپی ۶۶)، صص ۲۷۱-۲۹۸.
- پارسانسب، محمد (۱۳۹۳)، «عامیانه نگاری دهخدا، ضرورتی ناگزیر»، پژوهش‌های ادبی، سال یازدهم، شماره ۴۶، صص ۲۹-۴۶.
- درودیان، ولی‌الله (۱۳۸۷)، «زبان کوچه در چرند و پرند دهخدا»، اندیشه و هنر، دوره دهم، شماره ۱۳ و ۱۴، صص ۱۰۳-۱۱۳.
- هوشیار، هوشنگ (۱۳۸۴). طنز، از دهخدا تا ... هنوز دهخدا؛ گفتگو با عمران صلاحی. مجله آزما، شماره ۳۶ تیر ۱۳۸۴ صص ۲۱-۲۵.